

ՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒԹԻՒՆՔ

ՕՍՐՈՒՆԷ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ՅԱՓՐԷԴԵԱՅ ՅՈՆ ԳՈՒՏԵՄԴԻ

Ի ԹՂԹԱԿԻՑ ԱՆԴԱՄԷ ՃԵՄԱՐԱՆՆԵ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԴԻ

(Հրատարակեալ 'ի Mémoires de l' Académie des Sciences de St Pétersbourg, VIIe série, Tome XXXV, n.º 1. St Pétersbourg, 1887).

ՀԱՄԱՌՈՑ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՓՐԷՏ ՅՈՆ ԳՈՒՏԵՄԴԻ ՎԱՐՈՒՑ ՎՐԱՅ

Յայ բանասիրաց ներկայացնելով Ա. Յոն Գուտշմիդ գերմանացի պատմաբանի առաջինայ նշանաւոր և հիմնական հետախուզութիւնն արեւելեան պատմագրութեան մի ձեւովն՝ որ Հայոց պատմութեան հետ սերտ կապ ունի, և որոյ լուսաբանութիւնն և հայկական պատմագրութեան կնիւստ խնդիրներէն մին կը լուծէ, աւելորդ չեմ համարի քանի մի խօսք ևս հեղինակիս վրայ ասելու, որոյ վաղաճառ մահուամբ պատմական գիտութիւնն և 'ի մասնաւորի աւելելեան պատմագրութիւնն անգառնայի կորուստ մի ունեցաւ: Ա. Յոն Գուտշմիդ ծնու 'ի 1 յուլիսի 1831 'ի Լյուվից Դրէզդէնի մօտ՝ Սաքսոնական ազնիւ յեղէ: Արդէն իւր մանկութեան և պատանեկութեան հասակին մէջ ուսուցչաց զարմաք պատճառած էր ասորորինակ ընդունակութեամբ և աշխատասիրութեամբ: Տասն և եօթն տարեկան հասակով համալսարան մանկելով՝ ընարեց իրեն իբրև մասնաձեւ ուսուցիչական թեմի դասակալ լիզոնարանդրին (Classische philologie) և պատմութիւն: Իսկ 1854 առաւ ֆիլիսոփայութեան վարդապետի տասնիւնն 'ի Լյուպցիգ: Այս առթիւ գրած աշխատութիւնն, « Dererum Aegypticarum scriptoribus Graecis ante Alexandrum Magnum » ուղեցոյց է իւր աղագայ գիտնական հետախուզութեանց: Քանի մի տարի իբրև աստիճանական

գիտնական անցնելէ վերջն, ընտրուեցաւ 1861 անգամ Սաքսոնական գիտութեանց ընկերութեան, իսկ 1863 առանց իսկ իբրև ուսուցիչ որ և է համալսարանում հաստատուելով՝ կոչուեցաւ Կիւլքաղտքի համալսարանի իբրև ուսուցչական պատմութեան: 1873ին տեղափոխուեցաւ ի Կէօնիգսբրոք, իսկ անոր 1876ին Ենայի համալսարանն, ուստի 1877ին 'ի Տիւբինգէն, ուր մինչ ց՛ մարտի 1887 կ'ուսուցանէր, երբ անուղապել կերպիւ կոկորդային ջառով մի յտնկարծակի վտանանեցաւ, ի մեծ սուգ իւր բարեկամաց և աշակերտաց, որոց մեծ մեծ յայտնի իւր անշաղկապ գիտութենէ օգտուելու ի գերև ելաւ: Գուտշմիդ գրեալ է անմոռելի է մեծ հասարակութեան վասն զի ինքն ժամանակիս գիրք շինող գիտնականներէ չէր. սակայն իւր մասնականութեան և աշակերտաց շատ յարգուած և լուսնաշուտած էր: Իւր անուանի այն ժամանակ տարածուեցաւ, երբ ասորբանինքու կիւ գիտուն (dilettant) և անհաստատ հետազոտութեանց պլէկս գիտնալ անկարող լինելով իրաւքնագրատուութիւն մի գրեց Beitrage zur Geschichte des alten Orients I. 1868 և II. 1876. որով պատմական գիտութեան խոնգարման առաջն առաւ, և այդ նոր գիտութեան աշակերտաց հաստատ ուղղութիւն մի բռնել ստիպեց: Իւր մնացած աշխատութիւններն ևս ըստ մեծի մասին քննադատական են, որոյ համար առանձին սէր և մեծ կարողութիւն ունէր՝ չին աղագայ,

Յունաց Հռովմէացւոց լիզուին և պատմագիր-
ներու անմիջական և լիակատար ծանօթութեամբ
և նոր ազգաց շահերուն լիզուին և պատմութեան
թէ անմիջական և թէ միջնորդական ծանօթու-
թեամբ՝ գիտութեան անհոռն տաշար ժողոված
էր, որ պատմական գրուած միջնագատեղու չա-
մար անհրաժեշտ է և չայկական պատմութեան ի
րեն առանձինն սերը գրուած էր. տողերիս գը-
րողն առանձ է նորա մօտ անտրակ մի հայկական
պատմութեան, որ Պուտլիդ գեւ ևս իւր վար-
ժարանն եղած ժամանակ Լըվլյաննէն քաղած
էր, երևոյթ մի՝ որ օտար գերմանացու տութիւ
տարօրինակ կարելի է համարել, մանաւանդ
այնպիսի ժամանակի մի մէջ, երբ մեր ազգային
ներէ շատուն իսկ այգսիի փափագ չէն ցոյց
տար իրենց ազգին պատմութեան ուսանելու,
թէ և այսպէս անուանեալ ազգոյրեանց դարու
մէջ կ'ապրինք: Բարեբախտաբար տեսանք և այդ
նուազմասիրութեանց արգիւնքն. հայ բանա-
սէրներն կը յիշեն անշուշտ Պուտլիդի Թորենա-
ցւոյ և Ագաթանգեղոսի քննադատութիւնք: Աս

կայն այդ՝ միայն փոքրիկ մասն մի է իւր անբա-
ւելի գիտութեան, որ առանց որ և է երկնիզի
իւր աշակերտաց կը բաժանէր, որոց տուգն իւր
տարածած մասն հաշուան վրայ որդ առաւել ևս կը
մեծանայ: Վասն զի նա հաստատուն ձեռքով
իրենց միշտ կ'առաջնորդէր, մինչև անգամ տա-
րիներ անցնէլ վերջն, իւր աշակերտք իրեն կը
գիմէին գծուար ինգլիսի լուծման համար,
և նա տնտեսան ինգլիսի կը հաշորդէր իր գիտ-
ցածն, և կամ էթէ ինգլիսի իրեն համար ևս նոր
էր, կ'առաջնասիրէր շարժման իւր և որդիւն-
քն առանց նախանձու հարցնողին կը հաղորդէր
Պուտլիդ ունեցած է և քանի մի հայ աշակերտ
ներ, որոց առանձինն սեր կը ցուցնէր միշտ
յուսանք որ այդ աշակերտներն արժանաւոր
յաջորդներ լինին իւրեանց ուսուցչին և նորա
մտացուցած քննական ոճով մեր ազգին անցեալն
պարզեն, որով իւրաքանչիւր հայ ըստ իւր նախ-
նական սովորութեան «օրհնութեամբ եղիցի
յիշատակն արգարաց» ասելով՝ երախտահատաց
կը լինի և նոցա ուսուցչին:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

R. Reineccius, Historia Julia, III.
(Halmstädt 1597, fol.) p. 280-284. (Ա-
մենահին, և կատարելագոյն ժողովածու
աղբիւրները)

J. S. Assemanus, Bibliotheca Orien-
talis, I. (Rom 1719, fol.) p. 417-423.
(Այս է առաջին հրատարակութիւն գա-
ւաղանակին թագաւորաց Դիոնիսիոս
Տէլլ-Մահրէցւոյ հանդերձ գիտնական
մեկնութեամբ, որ հարկաւ մի սխալի,
երբ ժամանակագրին տարեգրական
հակասութիւններն թուերու փոփոխու-
թեամբ բառնալ կ'աշխատի):

Th. S. Bayer, Historia Osrhoëna
et Edessena e numis illustrata, Peter-
sburg 1734, 4 p. 32 - 207. (Ճապաղ և
առանց քննադատութեան. — իւր գիւ-
տըն է նոյնպէս և այն՝ թէ Արգար ա-
նունն ընդհանուր անուն է հարստու-
թեան և ոչ անհատներու, որով Դիոնի-
սիոսի և դասական մատենագիրներու
մէջ եղած հակասութիւնն բառնալ
ուզած է: Ուսկայն իբրեւ հարուստ ժո-
ղովածու նիւթոց դեռ մինչև ցայսօր
իսկ գործադրելի զիւրք մի է, հարկաւ

իւրոց առեալ դրամագիտական բաժի-
նըն):

F. r. Wise, Nummorum antiquorum
scrinis Bodlejanis reconditarum cata-
logus, Oxford 1750, fol. Epistola ad v.
cl. Joannum Masson de nummo Abgari
regis, p. 299-310. (Եղեմիյ թագաւո-
րութեան վերջին ժամանակներու վրայ
այնպիսի քննական ոճով կը գրէ՝ որ
չնայելով իսկ մատենագրիս ժամանա-
կին՝ կատարեալ հուանութեան ար-
ժան է):

J. Eckhel, Doctrina nummorum ve-
terum, III (Wien 1794, 4, p. 511-517.
(Չնայելով իւր ժամանակուան նիւթի
անկաւար ժողովածուին, հիմնական
գործ է նոյնպէս եղեանական դրամագի-
տութեան համար):

E. Q. Visconti, Iconographie Grec-
que, Paris 1808, fol. N, Ausg. ¹ III (Mei-
land 1826, 6) p. 45-57. F. II, 4- 12.
(Բուն դրամագիտական մասին մէջ այս-
տեղ պակաս հմտութեամբ կը գրէ քան
այլուր, բայց իւր պատմական բացա-
տրութիւններն օգտակար են:

F. E. Mionnet, Description de médailles antiques. (Paris 1811, 8) p. 613-625. Supplément VIII (Paris 1837, 8) p. 409-414. (Ամենակատարեալ ցանկ գրամետրի. գրեթէ առանց բացառութեան Cabinet de Franceի և ապագրուած մատենագրութեան հիման վրայ կազմած. Վիսկոնտիի սխալներն ուղղած են աստ, իսկ ինչ որ supplémentին մէջ նոր յաւելուած է, առնուած է Sestiniի Descrizione delle medaglie del Museo Hedervariano, յետի պարտ կը համարիմ գրուած չափն) :

Ch. Lenormant, Trésor de numismatique et de glyptique. Numismatique des rois Grecs (Paris, 1849, fol), p. 130-134. Pl. LXII, 8-18, LXIII, 1-15. (Փռլագրութեամբ տպագրուած գրամետրն տալիս են առ երեւոյթ ահաւատարիմ պատկեր նոցա արդի գրութեան, սակայն նկարագրուած բնագրի գործածութեան օգտակարութիւնն յունական գրերուն մէջ սպրդած անհամար տպագրական սխալներու պատճառաւ զատ փնտրուած է: Հետազօտութեան ընթացքին մէջ հիշուած գրամագիտական և պատմական ծանօթութիւններն, իբրեւ միակ խոհուն փորձ եղեսական թաղարարայ պատկերագրութեան լուսաբանութեան և զանազան Արգարնիւրի ի միմեանց որոշման համար, որժառնի են կատարելապէս ուղղութեան) :

J. Saint-Martin, Fragments d'une histoire des Arsacides, I (Paris 1850, 8) p. 103-162. (Եղեսական հին պատմութեան վրայ խորհրդածութիւնը, որոյ և առանց իսկ Մովսիսի Խորենացոյ պատմածներուն անքննադատ կերպիւ ընդհառուումն կատարելապէս անօգուտ է) :

W. M. Leake, Numismata Hellenica. Kings and dynasts (London 1854, 4.) p. 39-40. (Նկարագրութիւն այն գրամետրու ժողովածուն՝ որ ժամանակու կեմքերի Fitzwilliam Museumին մէջ կը դանուէր) :

W. Scott, Notice of some royal coins of Mesopotamia. Numismatic Chronicle XVIII (London 1858, 8) p. 1-26. Pl. n. 1-6. (Առաջին հրատարակութիւն և ընթերցումն արամեական գրամագրութիւններու, հանգերձ պատմական մեկնութեամբ, մի հաստատուն և հիմնագիր գործ) :

V. Langlois, Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité. Paris et London 1859, 4. p. 48-82. Pl. IV-VI. (Իբրեւ գործ՝ ուր ամենէն բազմաթիւ գրամետրու պատկերներ կան ամենէն ևս Cabinet de Franceէն. որով զիրքս առանց արժանեաց չէ, սակայն այնպիսի թեթեւութեամբ յօրինուած, որ մինչև անգամ Սկոտին աշխատանքն աչքածող արուած է. պատմական բաժիններն, որ հեղինակին մնացեալ մատենագրական գործոց կեպիտուն (diletantische) ակաբն մուցենէլ տալ անկարող են, անպէտք են գործադրութեան համար) :

A. Lipsius, Die edesseniche Abgarsage, Braunschweig 1880, 92 SS. 8. (Առաջին անգամն քննադատորէն հետախուզած է այս բազմաճիւղ լեզուական աւանդութիւնն և այս ճիւղին մէջ կարգ մուցուցած, պատմականորէն նշանաւոր է այն ապացոյցն՝ որ կը հաստատէ, թէ Արգարու լեզունդան ըստ մեծի մասին անգրագարծւած մի է վերջին Արգարու դարձին՝ ի սկզբան երրորդի գարուն) :

ԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆ ԳԻՐՆԵՍԻՈՍ ՏԵՒԼ-ՄՈՂԲԵԱՅԻՈՅ

ԱՐԲԱՅԻՑ ԳՈՒՄԱԶԱՆԱԳԻՆ.

Գիւնիսիոս Տէլլ — Մահրեազոյն արքայից գաւազանագրին :

Եզեհիլ թագաւորայ ցանկն առանգուած է մեղ 776ին յօրինուած ժա.

մանակագրութեան մի մէջ, որոյ հեղինակն է Ասորին Գիւնիսիոս Տէլլ-Մահրեային, այս ժամանակագրութիւնն հանգերձ լատին թարգմանութեամբ

Ուիգֆորդի և Գելցերի հրատարակուած է և ծանօթացուցուած առաւել ընդ-արձակ ընթերցող շրջաններու: Բայց որովհետեւ այդ թարգմանութիւնն իսկ և իսկ այս բաժնին մէջ սպրդած բաղ-մաթիւս սխալներու պատճառաւ ան-յարմար է նորանոր հետախուզու-թեանց հիմն ծառայելու, ուստի կը յուսամ աշխատակից հետախուզաց շնորհակալութեան արժանանալու, երբ աստ իմ բարեկամ Նէօլցեկէի 'ի վա-ղուց հետէ ինձ հաղորդած թարգմա-նութիւն այս 'նշանաւոր գիւտնագրոյն (Urkunde) հրատարակեմ: Աբրահա-մաւ տարեթիւոյն այն տարիներն, որք Եղեմիոյ թագաւորներու շարին վերա-բերեալ անցից հետ անմիջական յարա-բերութիւն չունին, փակագիծներու մէջ դրած եմ, վասն զի այսպիսի գէպքե-րու անհնար է իմանալն թէ արդեօք այդ ժամանակակիցութիւնը մօտաւորա-պէս աւանդուած են՝ եթէ ճշդութեամբ:

Աբրայական դաւազանագիրն առա-ջին անգամ ըստարակած է Յովհ. Ա. սէմանի, 'ի Մատենագր. արեւելեան, Ա. 417. ապա Տուլբերգ Դիտրիխսի տպագրութեան մէջ, Երկուքին տար-բերութիւններն անշուշտ չեն, և ես կա-րեւոր համարեցի աստ կատարեալ հա-ւաստութեան հասնիլ: Պարսն ուսուց-չապետն Իգնատիո Գուիդի 'ի Հռովմէոս իւր սովորական բարութեան՝ յանձն առաւ իմ խնդրոյս համեմատ՝ այն բո-լոր տեղերն կրկին բաղդատելու, ուր երկու հրատարակիչք կը տարբերէին: Այս բաղդատութիւնն կը հաստատէ Տուլբերգի աշխատութեան մեծ խնամ-քով կատարուած լինելն. բացառութիւն կը բազմեն միմիայն երկու սաւթք, ուրոնք մեծ արմէք ունին: Սակայն երբ Աստեմանի ձեռագիրս գործ կը գնէր, այն ժամանակ մատեանն առաւել բարւոք գրութեան մէջ էր: Ձեռա-գրոյս այժմեան գրութեան վրայ ինձ Գուիդի հետեւեալն ըկ գրէ. «վերջին ժամանակներս ձեռագրոյն փաստուած թերթերն դժբախտաբար բուսական լիզիներով ծածկեր են, որով ձեռագրի-

րն բարւոք կը պահպանուի, սակայն ընթերցումն այդպիսով կրկնապատիկ կը գժուարանայ և անհաստատ կը դառ-նայ»: Նոր ձեռք մի ձեռագրոյն լուսան, յից վրայ զանազան անգիրն ամբողջա-յուցեր է: Տուլբերգ, (էջ 68, 3), կ'առէ ամթիւս և հաղիւ թէ տարրերէն Ե: Այս յաւելուածներն ըստ յայտարարու-թեան Պ. Գուիդեոյ՝ մասամբ Սերտա (Serta) և մասամբ ևս նմանեցուցած և տղեղ Լատրաւկելա (Estrangela) ձեով են գրուած, իսկ յէջ 683. գրե-րու առթիւ կ'առէ, թէ նոքա մի ձևէն միսն անցնող միջաձևով և նոյն ձեռքով են գրուած: Այս լուսանցից ծա-նօթութեանց միայն (էջ 66, 8) ամթիւ նա ևս նոյն յայտարարութիւնն կ'առէ ինչ որ Տուլբերգ. իսկ այդ ծանօթոյ թեանց վրայ ընդհանրապէս առաջիկա-նկատողութիւնն կը գրէ. «Հաստատա-պէս սքաւ շատ նորագոյն են քան ձեռագրոյն միւս մօտերն, գիրն այն տղեղ Լատրաւկելայի ձևն ունի, որ մեք ամենանոր ձեռագիր մօտենից վերնագիրներուն մէջ կը գտնենք: Ես մեծ գժուարութեամբ պիտի հաւնէի ասելու, թէ այդ ծանօթութիւնք Աս-տեմանի ինքնին գրած է, սակայն կը կամիմ աստ այս իրիւ կասկած մի մի-այն յայտնել ե. ոչ աւելի ինչ Ե: Այս-քանս կարելի է գտնեա հաստատել, որ Աստեմանի այս յաւելուածներս կը ճանաչէր. 'նա կամի (բոլորովին ան-հիմն կերպիւ) Արգար Բ՝ կառավա-րութեան տարեթիւներն փոփոխել, իսկ Մանու Ե՝ վարչութիւնը բոլորովին լուրթեամբ անդափոխեր է, փոփո-խած է նոյնպէս Աբրահամաւ տարին. այս գէպքերէս յայտնի կը տեսնուի՝ որ այդ լուսանցից ծանօթութիւնք, եթէ Աստեմանի ինքն գրած է. ոչ եթէ իւրիւ իւր ռեպհական յարմարացու-ցումը (Combination) անդ գրուած է, այլ իբրեւ ուրիշ ձեռագրի մի տարբե-րութիւններ: Բայց յէջ 418, n° VIIIի վկայութիւն կը կոչէ բացարձակապէս Գիտնիսիոս 'ի լուսանցին (Dionysius in margina). ըստ այսմ այդ նոր ձեռագրի-

բըն հնագոյն էքան զԱստեմանի. և ուրովհետև վերջինն ըստ իւր սեպհական բանից (Bibl. Orient. II. 98) ձեռագիրս նախ ի Մարեմայ վանա Սկետեայ գտած է, և նա զի այս մասամբ յղարի ձեռագրի մի քերած գրերու վրայ գրած է, հետևաբար անշուշտ եզրիպատու է իւր հայրենիքն, ու ստի առաջին հայեացքէ կ'երևի թէ այս յաւելուած ներն Նիտրիական տնապատի մի Ասորի արեւելի գործ է: Սակայն հնաբար է որ Աստեմանի արքայական գաւազանակրոյն արժանիքն հասկանալով՝ որ և է եւրոպացու ձեռքով յարեւել՝ ձեռագիրս ուրիշ օրինակէ, որ իւրեան անմատչելի էր՝ ամբողջաջընել տուած լինի ինչ ծագումն ևս կ'ուզեն թող աւենան այդ լուսանցի լաւելուածք, նոցա մէջ բովանդակած վկայութիւնք, որոյ մասին միայն է

խնդիրն աստ, բարեխախտապար երկու արգարացուցիչ փաստեր յառաջ կը բերեն. նախ՝ ինն և տասներորդ թագաւորն ՚ի վկայաբանութիւնս սրբոյն Շարրիի (տա. Cureton, Ancient Syriac documents p. 41) Արգար եօթներորդ կը կոչուի իւր մի, որ միայն այն ժամանակ կը ճշգուի, երբ նորագոյն ձեռքին յիշած ութերորդ թագաւորն Արգար՝ բար Արգար հաշուենք. երկրորդ՝ Մանուէլ վերայ տուած տեղեկութիւն մի դնէ այնու կը հաստատէ, երբ սա ևս համաձայն վարդապետութիւն առաքելոյն Աղգէի, էջ 32 (31), որ Մանուորդի Արգարու իւր հօր հետ միասին լրիստանէութիւն ընդունած է կ'ասէ, ՚ի ժամանակագրութեան 2067 տարւոյն ներքոյ՝ Մանու մի օրդի Արգարու կը յիշէ, իբրեւ նախորդ եօթներորդ թագաւորին:

ԱՐԲԱՅԻՑ ԳԱՒԱԶԱՆԱԿԻՐՆ ԸՍՏ ԹԱՐԴԱՇՏԻ ԲԱՐԵԲԱՆ ՆԵՕԼԴԵԿԷԻ

Դիսնիսիոսի ժամանակագրութեան, Արատարակութիւն Տուրքերդի:
Եր. 65. Յամին 1880 Արբաճամու՝ թագաւորեց յեղեւիս առաջին թագաւորն Ռուհայ օրդի Հեւեայ (Orhai bar Hevja) 5 տարի. և իւր տնուամբ կոչեցաւ տէրութիւնս Ռուհայ. թագաւորութեանս սկիզբն է Ողիմպիակ 161ին և վերջն Ողիմպիակ 249ին:
Եր. 66. [Յամին 1884.] (պիտի լինէր յամին 1888)¹. Այս տարւոյս թագաւորեց յեղեւիս Աբդու օրդի Մալուայ (Abdu bar Mazûr) 7 տարի:

— Յամին 1894 մեռաւ արքայն Եղեւիկ թագաւորեց Փրադաշտ օրդի Գեբաճու (Ph'radasht bar Gebard) 3 տարի:
— Յամին 1900 թագաւորեց Եղեւիկայ... (՚ի լուսանցին՝ Բակրու օրդի Փրադաշտի²) 3 տարի, և նորա յաջորդեց Բակրու օրդի Բակրուի (Bakr³ bar Bakr⁴), որ իշխեց 20 տարի:
Եր. 67. [Յամին 1628]⁵ Եւ թագաւորեց յեղեւիս Մանու, 4 ամիս, և նորանից վերջն Արգար Պէլա (Peqâ) 25 տարի և 9 ամիս:

¹ Դոյն իսկ այս տարւոյն մէջ են նշուած արտաքսումն Պաղովմայ և անկումն Սնտիքոսի, որ ըստ Հերոնիմոսայ 1886 Արբաճամու կատարուած են:

² « Բառերս Բակրու՝ օրդի Փրադաշտայ ՚ի լուսանցին նորագոյն ձեռքով Տուրքերդի. « Բնագիրն պակիս » — կը գրէ ինձ Գալիզի — « Բաց տեղ չկայ. յաւելուածն դրուած է տեղի Սերտա (Sertâ) գրով, և որ տարօրինակն է՝ ոչ թէ միայն տեղի, այլ և այնպիսի բարակ տառերով, որ հազիւ

թէ՛ ըստ իս՝ յարեւելս գրուած լինի, այլ հաւանօրէն եւրոպական գրով »:

³ Այսպէս ձեռագիրն ըստ Տուրքերդի, համաձայն Եւսեբեայ, որ ժամանակակից է, սկզբնաւորութիւն երկրորդ վարդապետան Պաղովմայ Ը՛ է այս տարւոյն մէջ կը գրենէ: « Թէ և ինչ ըստ սղարդ չէ, սակայն կ'երևի հաստատապէս, որ մասեանս 1928 թիւն ունի » Գալիզի: Առաջինն 1918 թ. հաւանականօրէն ուղղագրութեամբ:

Եւ Արգար սպանեց զՔահրու և իշխեց միայնակ 23 տարի և 5 ամիս: Եր. 68 [Յամին 1937]¹ (ի լուսանցին) Եւ թագաւորեց յեղեւիա Արգաւ որդի Արգարու 15 տարի²:

— Յամին 1960. Մեռաւ թագաւորն եղեւիոյ և եղեւաոցիք անիշխան էին տարի մի իշխանասիրական կռիւներու պատճառաւ: Ապա թագաւորեց նոցա Մանու, որ Ալահայ (Allâhâ) կը կոչուէր, 18 տարի և 5 ամիս:

— Յամին 1980. Մեռաւ եղեւիոյ թագաւորն և թագաւորեց Պաքուրի (Paquri) 5 տարի:

Եր. 69) Յամին 1985 մեռաւ Պաքուրի և թագաւորեց Արգար 3 տարի. նո-

1 Այսպէս ըստ Տուլլերգի, որ Գուիդի կը ճշդէ. իսկ Ասէմանի 1944, որ ըստ Տուլլերգի ևս կրնայ այդպէս կարգացուիլ, սակայն Հակոբասկան Նստեհայ, որ Պըտղոմէոս 3-ի ժամանակակից վարչութեան սկիզբն 1937ին կը զնէ:

2 Ըստ Տուլլերգի այն խօսքերն գրուած են նորագոյն և հազար թէ ասորի ձեռքով լուսանցքին մէջ, առանց որ և է ցուցիչ նշանի. այս կարծեաց ճշգրտեան կը վկայէ և Գուիդի, որ կը յայտնու թէ լուսանցքի ծանօթութեանս մի մասն վատ յաջողուած է, անհաստատ նմանողութեանս խտրանքիւ զրբի, միւս մասն Սերտա զրբով, ինչպէս լուսանցի բանքն յէջ 66 գրուած են. Ասէմանի այս յայտնուածն Աբրահամու 1944ին է վերաբերեր:

3 Այսպէս Տուլլերգի. «Գուիդի կ'ասէ. «Մատեանն կերելի թէ 18 տարի և 7 ամիս ունի». Ասսիմանի 28 տարի և 7 ամիս կը զնէ, երեւի ուղղագրելով միայն:

4 «2018 Աբր. Թագաւորեց եղեւիոյ Մանու-բար Մանու 6 տարի»: Ասսիմանի, Առ այս Տուլլերգ կը նկատէ. «Quæ miror me in Cod. non invenisse» (որուն կը զարմանամ թէ ինչպէս են այդ 'ի մատենիս չեմ գտնիր). իսկ Գուիդի կը գրէ ինձ. «Արեւելեան իմաստուններու պատմութեան վերջն գրած է 'ի մատենին ցուցական նշան մի, որ 'ի լուսանցին եղած բառից առաջ կը կրկնուի: Այս բառերս նորագոյն ձեռքէ են և խտրանքիւ լայով են գրուած: Այ այժմ կրնան որոշուիլ և ինչպէս կ'երեւի և ոչ երբեք 'ի ձեռագրիս եղած են. նոյնպէս և վերաբերումն ծանօթութեանս 2018

րանից վերջն թագաւորեց Արգար Սումմագա (Soummâqâ) 3 տարի:

Եր. 71) Յամին 1990. Թագաւորեց եղեւիոյ Մանու, որ Սափուլ (Sa-phul) կը կոչուէր 18 տարի և 7 ամիս³:

Եր. 114) Յամին 2015 (ի լուսանցին). Մանու որդի Մանուայ 6 տարի⁴:

Եր. — կը պակսի. Եր. 116 (ի լուսանցին). Մանու որդի (Արգարու) 7 տարի⁵:

Եր. 117.) Յամին 2024. Թագաւորեց եղեւիոյ Արգար Ռուկկամա (Uk-kâmâ), որ արտաքսուած էր, 37 տարի և 1 ամիս:

Եր. 120.) Յամին 2067. Արգար արքայն եղեւիոյ նամակ մի ուղար.

Թուն կամայական կ'երեւի»: Այն թէպէտ և 2019 տարիներն առաջ գրուած է, սակայն կը պատկանի առաւելագույն նախնի թոյցթունի 2015 Աբրահամու:

5 Եր. 122. Տուլլերգ. կը պակսի գոնէ Թերթ մի 'ի ձեռագրէն, որ Աբր. 2030-2065 տարիներու պատահարներն պատմուած էին: Ասէմանի կը զնէ Հետագայս «2061 մեռաւ Արգար, Թագաւորն եղեւիոյ, և Թագաւորեց իւր որդին Մանու 7 տարի»: Տուլլերգ կը նկատէ առ այս. «Quæ etiam in Cod. nullus inveni». (զոր 'ի մատենին նոյնպէս ոչ գտնի), ասել է որ Ասէմանի այդ պակասորդն գուշակած է: Սակայն իրն ըզորովին ուրիշ կերպ է, որու վրայ ինձ Գուիդի կը գրէ. «Թերթ 23 (այն Թերթին հակառակ կողմն, որու առաջին երեսին վրայ Մանու Գն վերաբերիւ ծանօթութիւնն գրած է) ունի իւր լուսանցին վրայ խօսքեր՝ այնպիսի մի նշանով, որով իւրեանց տեղն 'ի ընագրին Տուլլերգի էջ 116, 1. 17 'ի մէջ վարդաթեան սկսանկերն Արեւոյայտի և երեւելոյն Յուդայ Գալիլէացոյ կ'ընկնի: Այս բառերս ինչպէս և առաջին երեսին վրայ եղածներն ևս խտրանքիւ զրոյ նմանողութեամբ գրուած են»: Աստ կը հետեւի՝ որ Ասէմանի ըստ թեանքի տեղափոխութիւն մի արած է, Աբրահամու տարին փոփոխած է և սկիզբի բառերն ազատորէն ամբողջացուցած է. Հայրական անունը թեւեւ իւր ժամանակին իսկ անընթեռնի էր: Թերթի մի կորուստն, որ Հետեւած է կազմուած, պէտք է որ Ասէմանին առաջ և դառ լինի:

- կեց Քրիստոսի յերաւստղմ։
 եր. 422.) Գամին 2067. Մեռաւ Մա-
 նու որդի Արզարու, արքայն Եղե-
 սիոյ, և թագաւորեց իւր եղբայրն
 Մանու 14 տարի։
 եր. 429.) Գամին 2084. Մեռաւ Մա-
 նու, արքայն Եղեւիոյ և իշխանու-
 թիւնն ձեռք ձգեց Արզար որդի
 Մանուայ 20 տարի։
 եր. 448.) Գամին 2101. Թագաւորեց
 Եղեւիոյ Արզար որդի իշխուայ (I-
 zat) 6 տարի և 9 ամիս։
 — Գամին 2106 մեռաւ Արզար ար-
 քայն Եղեւիոյ, և իշխանատիրական
 կռիւներու պատճառաւ անգլուխ
 մնացին Եղեսայիք 2 տարի, և ա-
 պա իշխանութիւնն 'ի ձեռն առաւ
 Իլիւր փառնադասպատ (Ilur Phar-
 nataspāt) 3 տարի և 10 ամիս։
 եր. 451.) Գամին 2113. Թագաւորեց
 Եղեւիոյ փառնադասպատ 10 ամիս
 և նորանից վերջն Մանու որդի ի-
 ղաուայ 16 տարի և 8 ամիս։
 եր. 456.) Գամին 2154. Թագաւորեց
 Եղեւիոյ Մանու որդի Մանուայ 24
 տարի և զնայ Հոսովմէացւոց եր-
 կիրն։
 եր. 456.) Գամին 2154. Թագաւորեց
 Եղեւիոյ վայել Արդի Սահուրի (Sa-
 hrû) երկու տարի, և նորանից վերջ
 թագաւորեց Մանու որդի իշխուայ¹
 իւր Հոսովմէական երկրից վերա-
 դառնայէն վերջն, 42 տարի։ իւր
 թագաւորութեան տարիներու զու-
 մարն ուսկայն է 36. առանց այն
 տարիներն հաշուելու, որ նա Հոսով-
 մէացւոց երկրումն էր։
 — Գամին 2169 Թագաւորեց Եղեւիոյ
 Արզար որդի Մանուայ, 35 տարի։
 եր. 459.) Գամին 2203. Եւ կ'իշխէր Ե-
 ղեւիոյ Արզար Սեւերոս իւր որդւով
 հանդերձ, տարի մի և 7 ամիս. իրմէ
 վերջն թագաւորեց նորա որդին Մա-
 նու 26 տարի։

եր. 192). Գամին 2232. Հեղեղ մի տեղի
 ունեցաւ Եղեւիոյ մէջ այն դեռնն,
 որ քաղաքին արեւմտեան կողմէն 'ի
 ներս կը մտնէ։ Այն դեռնն մէջ որ
 Դայլան (Daigān) կ'անուանի՝ մեծ
 տարաւի թմրեցաւ։ Եւ մինչդեռ
 իւրաքանչիւր որ կը քննադատէ և հան-
 գիտաւ և խաղաղ իւր տունն էր, հոսեց
 դեռն մինչև եղբորներն լի (քաղա-
 քին մէջ)։ Իսկ արեւելեան պորտալից
 վերեջնն այն բաղամթիւ նիւթերու
 (փայտի, աղբի և այլն) թմրալի բո-
 նուեցաւ, որ ինքն լիւններէն և մեծ
 ճանապարհներէն հեռն բերած էր,
 այսպէս գարծաւ հոսանքն 'ի յետս.
 և մինչ ամէնքն անկողնումն էին և
 քուն կը լինէին, մտաւ ջուրն տունն.
 ներսն ներսը դռներէն և պատու-
 հաններէն և մարդիկ հեղձան իրենց
 մահիճներին մէջ. (եր. 463) Եւ տու-
 ներն՝ որ կրից և սկուռից շինուած
 էին խոնաւացան և սլան և ծած-
 կեցին իրենց տանաէրներն և գե-
 բեզման եղան իրենց բնակիչները.
 Այսպէս կատարեցաւ մարգարէու-
 թիւնն որ կ'ասէ՝ « Գերեզմանք իւ-
 րեանց ին տունք իւրեանց 'ի յաւի-
 տեանս² »։ Եւ հեղձան անդ (հեղեղ
 զին մէջ և կամ հեղեղով) 2000 է
 աւելի մարդիկ և բաղամթիւ անա-
 սունք։ Բայց որովհետեւ հեղեղին
 ուժն սասալիկ էր պարսպին դէմ,
 ուստի փլաւ ու յանկարծակի, կոր-
 ծանեցաւ և ջուրէն տարուեցաւ,
 (իսկապէս՝ ջուրն առաջ քշեց և սուս
 րաւ)։ Իսկ ինքն (հեղեղաւան) յա-
 ռաջվորեց քաղաքն դերուած (բառ
 սու բառ) և տարաւ ամենայն ինչ
 դուրս՝ ինչ որ տարալին ծածկեր էր.
 մարդոց և անասնոց զիականեր, մեծա-
 մեծ իրեր և փառահեղ կարասիք և
 ամենայն՝ որ քաղաքին մեծամեծ
 փողոցներին և խանութներին մէջ
 կ'ար։ Տարաւ նոյնպէս պարտէզնե-
 րն (դերուած) և առններն և զիւղե-
 րն, ամենայն ստացուածք որ իւր
 առաջն էին, այն է՝ ամենայն ինչ որ
 Եղեւիոյ և խառանոս դռնին մէջ

¹ Անշուշտ գրութեան սխալ մի է փո-
 խանակ Մանու բար՝ Մանու բար իշխուայ
² Սաղմ. 49, 41. Նէոյդեկէ։

Կար յնարելի էր մինչև անգամ եւրոպական կողմէն տեսնել որ կը լողա յին. կը տեսնուէին երբեմն մինչև անգամ մարդիկ (տէրերն) ապա մէջ պտուկած :

Եր. 163 [Յոմին 2233] Աստ վերջացաւ և Եղեապոսոց թագաւորութիւնն, որ 352 տարի տևած էր, և եղան սորա հպատակ Հոսիմէացոց :

ԳԻՌԱՅԻՆ ԴԱՏԱՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

ԹԱԳԱՆՈՐԱԿԱՆ ԳԱՒԱՋԱՆԱԳՐԻ ԾԻՈՒՆ ԵՐՈՎ, ԶԵՏԵՂՈՒԻՆ

Թագաւորների վարչութեանց ժաւանդանքներն երբեմն տարիներով և աւանդներով, երբեմն ամբողջ տարիներով են նշանակուածս։ Արգէն քառի իսկ կը հետեի՝ որ մեր ունեցածն թագաւորական կան հրահանգ մի չէ կարգի վնեղ։ Առաւելացած ամիսներու գումարն կը կողմնէ 5 տարի և 2 ամիս, և չնայելով այն անուշադիր կերպին որով արքայական քաղաքական կիրն Արաւհամու քաղաք թուին յարմարեցուցած է, այսքան կը հետեի հաստատապէս, որ այս թիւն ես միտանել հաշուելու է, որպէս զի ընդհանուր գումարն 352 տարեանք։ Յիշեալ անուշադիր թիւնն Կառաւ յարաւ զայ, որ վարչութեանց փոփոխումն յաճախ 1-2 տարի փաղաղոյն և կամ առաւել ուշ դրուած են. երբեմն սխալին համեմատ հաշուած է զէպ'ի յառաջ մինչև որ սխալն նկատուած և ուղղուած է, որ մէ ետքը շուտով ուրիշ սխալ մի թերեւ հակառակ ուղղութեամբ յառաջ եկած է։ Սորի ծագումն ունին Արգար Ա^ր և Մանու. Դէ ժամանակ հանդիպած մեծ խառնուրդներն։ Ինչպէս Արգար Ա^ր վարչութեան սկիզբն ստորութիւն 1928 թուին համարելուն, նոյնպէս և նորոս միահեծան վարչութեան 1937 Արգար Բ^ր հետ։ Առաջին ղեկավար Արգար Բ^ր հնդկադասակարգ վարչութեան, փոխանակ քաղնէ ճիշդ ամեայէն, որ Արգար Ա^ր վարչութեան ընդհանուր տարեկանին կը պատկանի սխալմամբ յետ է հաշուած, իսկ երկրորդ ղեկավար մի Բ^ր 23 վարչութեան տարիներին վերջին

կէտն սխալմամբ Արգար Բ^ր մահուան տարին է համարած, փոխանակ իւր իսկ մահուն. — սխալներ՝ որ նաև նորագոյն ձեռագրոյն հաւատարիմ լինելն կ'ապաւրդանեն, իսկ եթէ Մանու Բ^ր վարչութեան սկիզբն Արաւհամու 2020 տարեկանին տակ (կամ առաւել ճիշդն առաւել զինի 2020 և նախ 2022) Մանու Բ^ր և Արգար Բ^ր մէջակցն նշանակած է, թէ ենպիսի տարուան համար տեղ չկայ, անդ. Սուրի և Սուրմանի այդ սխալանայ պարհառն առ երկոյթս իրաւամբ դատած է անզափոխութեան մի մէջ, և զնա բնագրին մի անզեկութեան կիրառութեամբ, որ Արգար Բ^ր վերջը 2067 թուին մեռած Մանու որդի Արգար Բ^ր կը յիշէ, կրկին իւր տեղն, այսինքն այս վերջին Արգարէս յետոյ դրած է, եթէ անգամ մի այսպիսի տեղափոխութիւն եղած էր, այնուհետև տարեկան 2020 (ճշգրտոյն 2021) Արգար Բ^ր սորա վարչութեան սկիզբն ինքնին կը ներկայանար, փոխն զի նախընթաց թագաւորին Մանու Բ^ր վարչութեան սկիզբն տարիէն, որ մերձաւորապէս 2015 թիւն էր, պարզապէս զէպ'ի յառաջ կը հաշուէր նորա 6 վարչութեան տարիներն դումարելով։ Ենթադրուելով այսպիսի ձեռն ամենապարզ կերպիւ կ'երեւի, որ տարեգրութեանը հաշուելով քանակած են, որ վարչութեանց տարեկանների գումարելովն եղած է. առ առաւելն կարելիութիւն մի կ'այ որ այն մարդն որ այս հաշիւններաւ կ'անէր, քանի մի հաստատուած կէտերն առաջն տնէր։ Սխալութիւն համար

առութեան օգուտն մեզ համար գլխաւորապէս այն է, որ մեզ ճշգրտութեան միջոց մի կը ներկայացնէ յառաջացած գրչի սխալանաց համար եւ իւրաքանչիւր առանձին տուած թուերուն առաւելագոյն հաստատութիւն կու տայ: Եթէ ընդհանուր գումարն տարիներէ՝ 342 տարի եւ 2 ամիս միայն կ'ենէ, այն ժամանակ գումարելով կը տեսնուի ան, միջապէս որ սխալն գումարանակրին մէջ տեղն՝ Մանու Գ^ր վարչութենէ վերջն է ետեղի ունեցած: Աստեմանի կ'ուզէր սորա վարչութեան տարեթիւն 18 տարի 2 ամիս բարձացնելով ուղղել, բայց որովհետեւ Աստեմանիէն սխալ հասկացած յաւելուածն Արգար Ե^ր մօտ, «որ արտաքաւառ էր» սորա նախընթաց վարչութիւն մի ենթադրել կու տայ, ուստի պառչած է լէմմայի մի 'ի բաց անկումն « Արգար Ուկկումա 10 տարի » Մանու Գ^ր եւ Մանու Դ^ր մէջ տեղն ընդունել: Ժամանակագրութիւնն վերջաւորն այնպէս կարգի դնել կոմենալով, ինչպէս Դիոնիսիոս իրեն առաջն

եղած դաւադանակրին հիման վերայ մեզ ներկայացնելու պարտական էր. մենք առած ենք իշխանայիներից 'ի կիրառուած Սեկկական տարւոյն մէջ տեղն, այն է՝ դարունն իրրե ելից կէս, այսու չուզենք ամենին կարծեցընել թէ մեք այդպիսով բոլորովին սկզբնականն դտած ենք. ընդ հակառակն այս տեղ մի միայն յարաբերական (conventionelle) ժամանակագրութեան մասին կարող է խօսք լինել. այլ վասն զի այդպիսով տարբերութիւնն բացարձակապէս յիշուած Արահամու թուէն ոչ երբեք 2 տարիէն կ'անցնի, ուստի եւ ժամանակագրին կարծիքն ոչոք տաննա՝ ճիշդ կերպիւ տուած կ'երեւինք: Ոչ մի պատճառ չկայ ուրիշ վերածման եղաւ նուկ մի ընդունելու, քան եթէ սովորապէս, ըստ Էւսեբեայ, ըստ որոյ Արահամու թուէն 2017 տարիներն պէտք է հանել Քրիստոսէ առաջ եղած տարեթուերն զանելու եւ 2016 Քրիստոսէ զկնի թիւերն ստանալու համար:

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ Ե Դ Ե Ս Ի Ռ Յ Թ Ա Գ Ա Ի Ռ Ր Ա Յ

Ուղղագրութիւն Դիոնիսիոսի համարագրեալն

	Ս. Գ.	Թ. Ս. Գ. Ե.	Ռ. Գ.	Ն. Գ.
1. Ուհհայի Բար Հիվյա [Orhâi-bar Hevjâ]	5	»	1880	1880 « 137
2. Արգու բար Մալու	7	»	1884	1885 « 132
3. Փրագաշտ բար Գեբառու	5	»	1894	1892 « 125
4. (Բակրու Ա. բար Փրագաշտ)	3	»	1900	1897 « 120
5. Բակրու Բ. բար Բակրու, միայն	17	4	—	1900 « 117
6. Բակրու Բ. Մանու Ա ^ր հետ միասին	—	4	(1928)	1917 « 100
7. Բակրու Բ. Արգար Ա Պիքայի հետ միասին	2	4	—	1917 « 100
Արգար Ա. միայն	23	5	(1937)	1920 « 97
8. (Արգար Բ. բար Արգար	15	5)	?	1943 « 74
Անիշիւանութիւն	1	—	1960	1958 « 59
9. Մանու Բ. Ալլահա	18	5	—	1959 « 58
10. Պաքուրի	5	—	1980	1978 « 39
11. Արգար Գ.	3	—	1985	1983 « 34
12. Արգար Դ. Սումմաբա	3	—	—	1986 « 31

	Ե. Բ. Բ.	Բ. Բ. Բ.	Բ. Բ. Բ.	Բ. Բ. Բ.
13. Մանու Գ. Շապուր	18 7	1990	1989 »	28
14. (Աբգար Ե. Ուկկամա	10) —	—	2007 »	10
15. Մանու Գ. բար Մանու	6 —	(2015)	2017 »	1
Աբգար Ե. Ուկկամա, Երկրորդ անգամ	37 1	2024	2023 »	7
16. Մանու Ե. բար Աբգար	7 —	(2020)	2060 »	44
17. Մանու Զ. բար Աբգար	14 —	2067	2067 »	51
18. Աբգար Զ. բար Մանու	20 4	2081	2081 »	64
19. Աբգար Է. բար Իզատ	6 9	2101	2101 »	85
Անիշխանութիւն	2 —	2106	2108 »	92
20. Խուռ ֆառնադաստ	3 10	—	2110 »	95
21. ֆառնադաստ	— 10	2113	2114 »	98
22. Մանու Է. բար Իզատ	16 8	—	2115 »	99
23. Մանու Ը. բար Մանու	24 —	2130	2131 »	115
24. Վայիլ բար Մահու	2 —	2154	2155 »	139
Մանու Ը. Երկրորդ անգամ	12 —	—	2157 »	141
25. Աբգար (Թ) բար Մանու, միայն	35 —	2169	2169 »	153
26. Աբգար Սեւերոս և իւր որդին	1 7	(2203)	2204 »	188
27. Մանու (Թ) բար Աբգար	26 —	—	2206 »	190
Վախճան թագաւորութեան		2233	2232 »	216

Գումար . — 27 թագաւորք, 352 ամբ, 2 ամիս :

Շարունակելի

Թարգմանաց

Ն. Բ.

Ս. Ռ. Ս. Կ

Երթոյն երկու անգիկնաթ 'ի վաճառ, և մի անգ յառ քանձ ունէր 'ի հետն, և իմացա՝ որ ընկերն շարակնութեամբ հոյէր յինքն և 'ի սիրտն նենգէր: Դնացին 'ի յայն վայր՝ վայրի տեղ մի, ուր օթեանք առնէին, և այն որ բզգանձն ունէր՝ կու երկնչէր ընկերէն. գրին զգլխին՝ որ 'ի քուն լինէին: Յարեաւ ընկերն դադաւ, և էր գիւր. առ մեծ վէճ մի, մեկնեաց, իւրեալ դիտեմի, և արար դուրս յիւր տեղն, և ինքն զադաւ 'ի զատ ելաւ՝ տեսանել զայն նենգաւորն թէ՛ զինչ կամէր գործել: Ելաւ նա 'ի մէջ գիւրիւն, էառ մեծ քոր՝ որչափ կարաց, և

իլու 'ի վերոյ գոմին, գիտաց թէ ընկերոյ՝ գրաւ ինն էր. ճայթեաց գոռմն և շրջեցաւ Յայն ժամ ճայնեաց անգիկնոսն. « Ահա, անհաւատ ընկեր, զքո անհաւատութիւնդ 'ի գոռմն փորձեցի » . և փախեաւ 'ի նմանէս — Յուշանէ առակս թէ Աստուած օգնական է մարդոյն, բայց պատրաստ կենալն պահէ. զի Աստուած իմաստութիւն է տուեալ մարդոյն՝ ապա զմարդն՝ զոր փորձեալ ես 'ի սակաւ իրաւ. 'ի բան և 'ի գործ, որ ինքն վնասակար է և նենգաւոր և անհաւատ, դուն յիւրմէն պատրաստ կեցիր:

ՈՍԿԻՓՈՐԻԿ